

Обробка даних, в даному випадку статистичних матеріалів, які характеризують динаміку міграції, принципово складності на основі гармонічного аналізу не представляє, в тому числі з використанням комп'ютерної техніки.

Висновок. Запропонована система аналітичних характеристик міграційних процесів як параметрів співставлення дозволить визначити стан міграційної привабливості певних ареалів проживання людського потенціалу або міграційної напруженості, що в свою чергу дозволить не тільки передбачити та оперативно реагувати на ситуацію з трудовими ресурсами, але й керувати міграцією.

Література

1. Акименко В. В. Модели оптимального управления процессами межрегиональной миграции в условиях рисков / В. В. Акименко, А. Г. Наконечный // Кибернетика и системный анализ : международный научно-теоретический журнал. – 2006. – № 3, Т. 42. – С. 107–122.
2. Брич В. А. Шляхи вдосконалення регулювання зовнішньої трудової міграції населення / В. А. Брич, П. М. Шушпанов // Україна : аспекти праці : науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 28–30.
3. Клименко О. Моделирование та дослідження динаміки еміграції трудових ресурсів / О. Клименко, Т. Зубко // Банківська справа – 2009. – № 2. – С. 67–70.
4. Рыбаковский О. Л. Межрегиональный обмен населением: вопросы методики / О. Л. Рыбаковский // Экономика природопользования / Всероссийский институт научной и технической информации (ВИНИТИ). – М., 2008. – № 6. – С. 115–121.
5. Позняк О. В. Закономірності трудової міграції як форми міждержавного співробітництва / О. В. Позняк // Вісник Технологічного університету Поділля. Економічні науки : науковий журнал. – 2004. – № 3, Ч. 1. – С. 181–185.
6. Полянська Я. Л. Чинники трудової міграції в Україні / Я. Л. Полянська, Н. В. Романова // Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2005. – Т. 3. – С. 441–449.
7. Качурець Ч. І. Чинники та прогнози української трудової міграції до країн СНД та Балтії / Ч. І. Качурець // Актуальні проблеми міжнародних відносин – К., 2008. – № 74, Ч. 1. – С. 106–108.

Надійшла 02.10.2010

УДК 314.7:(314.72+314.74)

І. М. ПАСТУХ, Л. О. КУРІЙ, Т. А. НАДОПТА, Т. Р. КАЗАРЯН
Хмельницький національний університет

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ

*Проведено аналіз факторів формування міграції, встановлено їх взаємний зв'язок та вплив.
The analysis forming of migrations factors, their correlation and interference, is conducted.
Ключові слова: економіка праці, трудові ресурси, міграція.*

Вступ та постановка задачі. Питання формування міграційних потоків як одного з суттєвих факторів економіки в різних варіантах постановки та підходів активно досліджуються у вітчизняній та зарубіжній демографічній науці [1–14]. При цьому спостерігається надзвичайно широкий спектр методології впорядкування та класифікації факторів, які безпосередньо впливають на направленість міграції, її причин, способів прогнозування та регулювання. В задачу запропонованої роботи входить, насамперед, розробка системи чинників як еміграції, так і імміграції на основі концепції впливу економічних аспектів стимулювання праці.

Основні визначення, поняття та терміни. Ареали проживання людського потенціалу (ЛП) розділяються на країни, об'єднання (союзи) країн, внутрішні та зовнішні регіони, регіони-об'єднання. Найбільш часто з точки зору міграційних процесів в якості ареалів проживання фігурують об'єкти, адміністративно відокремлені в країні. Це пояснюється, насамперед, тим, що в межах окремої країни простіше регламентуються законодавчі, нормативні та адміністративні норми щодо міграційних потоків як в країну, так і з неї. За наявності певних умов для об'єднання країн створюються умови для міграції, які в тій чи іншій мірі стимулюють та спрощують її, наприклад, наявність шенгенської угоди практично усуває перешкоди для міграції ЛП в межах Європейського союзу, якщо інше не обумовлене додатковими нормами стосовно певних країн, які входять в це об'єднання. Розподіл на регіони часто носить чисто формальний характер, особливо це стосується географічного поняття терміну «регіон». В принципі регіони можуть формуватись як всередині країни, так і в межах групи країн (Донбас, Західна Сибір, Північна Африка, Східна Європа тощо). Як правило, мотивацією до вичленення регіональних ареалів можуть виступати природно-географічні або економічні фактори, причому з точки зору відношення до інтенсивності міграційного потоку перша група факторів в основному впливає на сам процес реалізації міграції (витрати

на переїзд, пристосування до нових кліматичних, морально-культурних та інших змінюваних умов проживання), а друга, як правило, становить основу мотивації міграції. Стосовно досліджуваного питання доцільно всі ареали проживання розділити на ареали-емітери (емітер – той, що випускає) та ареали-іммітери (іммітер – той, що вміщує), відповідно використовуючи для позначень величин індекси e та i . Таким же чином міграційні потоки розділимо на еміграційні та імміграційні.

За стимулами (мотивами) міграція розділяється на економічну, культурно-етнічну, суспільно-політичну, фізіологічну, майнову тощо.

Економічна міграція мотивується в основному міркуваннями стосовно покращення матеріальних умов життя. Невідповідність матеріального забезпечення в ареалі проживання потенційного емігранта (в тому числі і за його суб'єктивною оцінкою) його рівню кваліфікації в порівнянні з умовами матеріального стимулювання в перспективному ареалі-іммітері створює мотивацію формування міграційного потенціалу, що в сукупності з іншими факторами економічного, суспільно-демографічного та освітньо-кваліфікаційного типу призводить до появи міграційних потоків певної інтенсивності.

В основі культурно-етнічної міграції, як правило, лежать стимули, обумовлені бажанням проживання в культурно-етнічному просторі (ареалі), який, часто на суб'єктивну думку, в більшій мірі відповідатиме культурному, етнічному, релігійному, моральному світогляду потенційного мігранта. У значній мірі ці фактори виступають на перший план тільки в тих випадках, коли економічні мотиви не становлять першочергову проблему. Наприклад, після досягнення певного гарантованого рівня базового матеріального забезпечення (достатньо висока пенсія, інші винагороди за минулу діяльність тощо) людина повертається в ареал (регіон) етнічного походження. До цієї групи стимулів міграції відносяться також фактори, пов'язані з несприйняттям традицій проживання в сучасному ареалі знаходження потенційного мігранта, релігійною або етнічною нетерпимістю, мовним фактором тощо.

Суспільно-політичні мотиви, насамперед, можуть бути пов'язані з нестабільною суспільно-політичною обстановкою в ареалі проживання, репресивними мірами переслідування стосовно суб'єкта міграції, невідповідністю його суспільно-політичних поглядів встановленим законам, діючим в цьому ареалі, суб'єктивним чи стимульованим як ареалом-емітером, так і ареалом-іммітером прогнозування покращення суспільно-політичних умов майбутнього проживання, воєнними діями в ареалі проживання тощо.

Фізіологічна мотивація, як правило, пов'язана з несприятливістю для потенційного мігранта кліматичних чи екологічних умов проживання, причому не виключення, що ця оцінка носить суб'єктивний, упереджений характер. Наприклад, відомо, що люди, які значну частину свого трудового життя провели в умовах Крайньої півночі, виявляли бажання переїхати в південні райони, хоча це у переважній кількості випадків не сприяло покращанню їх здоров'я чи довголіттю.

Нарешті майнова мотивація має місце в тому випадку, коли виникає потреба більш ефективного використання приватної власності, вступу в права володіння нею тощо.

Аналіз зазначених вище стимулів міграції вказує на вирішальну роль у формуванні міграційних потоків економічних факторів. На перший план культурно-етнічні, суспільно-політичні фактори як стимули більш-менш масового характеру виступають тільки у випадках екстремальних обставин (зміна суспільно-політичного устрою, релігійна чи етнічна нетерпимість, воєнні дії в ареалі проживання тощо).

За тривалістю міграція може бути постійною, тимчасовою, вахтовою. Найбільш сприятливою для регламентації та управління міграційним процесом є вахтова і навпаки – тимчасова міграція дуже часто нерегламентовано та нелегально переходить у постійну.

За характером міграційні потоки можуть бути спеціалізованими, змішаними та загальними. Потреба в спеціалізованій міграції виникає у тому випадку, коли постає потреба в одній, декількох чи групі споріднених спеціальностей. Наприклад, освоєння нафтових чи газових родовищ, як правило, потребує достатньо вузької номенклатури спеціалістів. Проте при значних масштабах подібних виробничих процесів перелік потрібних спеціальностей (в основному за рахунок групи допоміжних, обслуговуючих) може суттєво розширитись, тоді буде мати місце змішана міграція. Загальна (тотальна) міграція виникає, як правило, тільки у випадках появи екстремальних стимулів для її виникнення, наприклад, катастрофічний стан економіки в ареалі проживання обумовлений кліматичними обставинами, природними катастрофами, соціально-політичною нестабільністю, воєнними діями тощо.

За напрямком міграційні потоки можуть бути односторонніми, коли міграція відбувається в парі ареалів тільки в напрямку одного з них, та двосторонніми, коли в парі ареалів фактично має місце обмін ЛП, причому в загальному випадку – нееквівалентний.

Сукупність міграційних взаємозв'язків показана на рис. 1.

На рис. 1 ареали позначені від $A1$ до Aa , де a – загальна кількість ареалів, які потенційно можуть вступати в міграційні зв'язки. По відношенню до ареалу $A1$ міграційні потоки можуть бути односторонніми (пари $A1-A3$, $Aa-A1$) та двосторонніми (пари $A1-Aa-2$, $A1-A5$); еміграційними (пара $A1-A3$), імміграційними (пара $Aa-A1$).

До наведеної вище класифікації слід додати також можливість появи стосовно будь-якого ареалу транзитного міграційного потоку, що може бути викликано зручністю цього ареалу як транзитного

транспортного вузла з можливістю перебування мігрантів певний час, сприятливістю візового обслуговування, правовими та іншими нормативами, які сприяють зміні раніше заявленого напрямку міграції на бажаний тощо. Окрема форма транзитної міграції є фактично нелегальною міграцією в ареал транзиту. В цьому випадку заявлений ареал транзиту по суті фактично є кінцевою метою міграції.

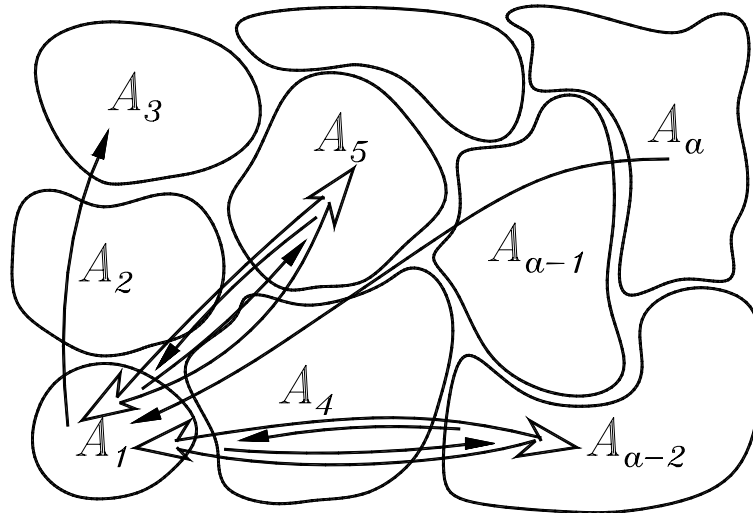

Рис. 1. Схема міграційних зв'язків

Формування міграційних потоків. Вище відзначалась первинна роль економічних стимулів формування міграційних потоків. Дійсно в переважній більшості випадків саме економічні фактори є тією рушійною силою, яка в основному і сприяє прийняттю рішення щодо необхідності міграції. Але для того, щоб ці економічні стимули мали місце в певному ареалі, який в майбутньому відіграватиме роль ареалу-іммітера, повинен сформуватись певний економічний потенціал, головні складові якого наведені нижче, причому не тільки як сукупність обставин, котрі обґрунтовують актуальність цього потенціалу, але і забезпечують його реалізацію. В разі, якщо потреба в ЛП ареалу з певним економічним потенціалом не може бути задоволена його внутрішніми можливостями, причому не тільки за показниками загальної чисельності, але і в розрізі як напрямків освітньо-професійного простору, так і кваліфікаційних рівнів, виникає стимул для формування імміграційного потоку в напрямку ареалу зі згаданим економічним потенціалом. Крім того певну роль, часто вирішальну (в основному це стосується екстремальних обставин), у формуванні міграційних потоків відіграє суспільно-демографічний потенціал, причому і ареалу-іммітера, і ареалу-емітера. Таким чином система взаємозв'язків факторів формування міграційних потоків, в якій первинна роль відводиться економічному потенціалу, наведена на рис. 2.

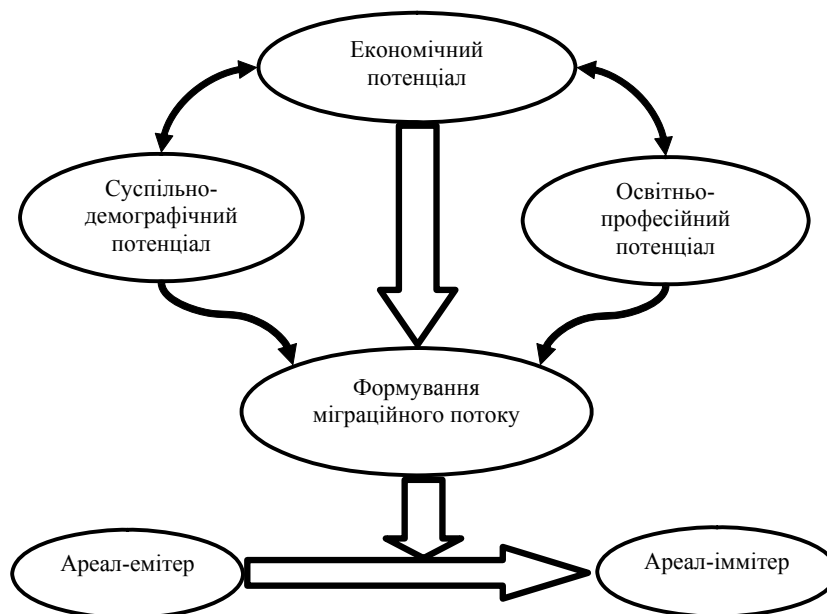

Рис. 2. Загальна схема формування міграційних потоків

На схемі, наведеній на рис. 2, слід звернути увагу на взаємний вплив економічного потенціалу з суспільно-демографічним та освітньо-професійним. Не дивлячись на те, що, як зазначалось вище, роль економічного потенціалу первинна, реалізація його суттєво залежить і від суспільно-демографічної ситуації, і від освітньо-професійного рівня. Важливо також зазначити, що стосовно певного міграційного потоку практично кожний ареал може відігравати роль як емітера, так й іммітера. В кожному конкретному випадку сукупність дії та взаємостосунків складових потенціалів формує міграційний потік певного напрямку та інтенсивності. До цього слід також додати, що в реальності ці потоки мають не статичний, а динамічний характер, оскільки вплив окремих факторів може не синхронізуватись за фазою.

Розглянемо складові наведені на рис. 2 потенціалів.

Економічний потенціал формують наступні чинники:

- матеріальні ресурси;
- енергетичні ресурси;
- актуальність реалізації економічного потенціалу;
- характеристики реалізації економічного потенціалу,
- привабливість реалізації економічного потенціалу для капіталу;
- ресурси капіталу, в тому числі – власного, міграційного тощо;
- рівень вирішення технологічних питань реалізації економічного потенціалу;
- науковий рівень реалізації економічного потенціалу;
- матеріально-технічний рівень реалізації економічного потенціалу.

В загальному вигляді взаємодія перерахованих факторів зводиться до наступного. Насамперед, в якості первинних умов для зростання економічного потенціалу, а це є першоосновою збільшення потреби в людському потенціалі в разі, якщо цей економічний потенціал буде реалізовуватись, виступає наявність матеріальних та енергетичних ресурсів, а також актуальність як всередині досліджуваного ареалу, так і за його межами реалізації цього потенціалу. Без означених першопричин реалізація економічного потенціалу сенсу не матиме, тобто економічний потенціал, який поки що існує як намітки, немає жодних шансів до реалізації. На рівні бізнес-плану або навіть вже на початку реалізаційних процесів виявляються характеристики, які свідчать про економічну доцільність реалізації економічного потенціалу. Якщо ці параметри прийнятні для капіталовкладень, то постає питання залучення капіталу, причому має певне значення його походження, що в значній мірі визначатиме окрім ефективності капіталовкладень й економічні показники кінцевого продукту. При цьому вирішальну роль можуть відігравати законодавча забезпеченість стимулювання капіталовкладень. Важливу роль відіграють також наявність наукового обґрунтування реалізації економічного потенціалу, технологічних рішень, їх рівень, а також матеріально-технічний рівень виробництва, включаючи наявність та рівень устаткування, технологій тощо. В разі, якщо вищеперераховані умови достатні для реалізації економічного потенціалу, вирішуються питання, в основі яких лежить освітньо-професійний потенціал.

Освітньо-професійний потенціал формують наступні фактори:

- кількісний рівень освіти;
- якісний рівень освіти;
- накопичений освітній потенціал;
- перспективний (очікуваний) освітній потенціал;
- можливість отримання освіти суспільно-значущого напрямку;
- відносні витрати на отримання освіти суспільно-значущого напрямку;
- рівень використання освітньо-професійного потенціалу, в тому числі – по окремих напрямках;
- складність освітньо-професійного рівня.

Для прийняття рішення стосовно необхідності залучення мігрантів суттєво враховувати реальний стан освітньо-професійного потенціалу, котрий визначається не тільки в кількісному відношенні, але, можливо, що більш важливіше – якісним станом освіти. Далі враховується як накопичений освітньо-професійний потенціал, так і його прогностичні показники з врахуванням можливості та відносних витрат (стосовно усталеного рівня доходів) отримання освіти суспільно-значущого напрямку. Крім того важливі не тільки кількісні показники, які відображають загальний стан освіти, включаючи професійну, але і в розрізі напрямків освіти та кваліфікаційних рівнів. Порівняння саме в такому розрізі потреби та реальної наявності формує певний потенціал, який стимулює еміграційний чи, навпаки, імміграційний поклик, який в перспективі і вирішується або за рахунок відповідної корекції освітньої політики, або міграційними процесами. В кінцевому варіанті і в питанні міграції підтверджується загальна теза стосовно практично всіх сукупностей: будь-яка система прагне до мінімуму внутрішньої енергії. Дійсно, за наявності чи надміри ЛПП, чи за його дефіциту в суспільстві створюється напружений стан, який в певній мірі нівелюється шляхом міграції, якщо, звичайно, вона не привносить у суспільство інших стимулів до напруженого стану.

Суспільно-демографічний потенціал відіграє одну з найбільш вагомих ролей, особливо у фазі прийняття рішення, його визначають наступні фактори:

- індекс відношення суспільного доходу до прожиткового рівня;
- індекс відношення доходів крайніх груп 10% жителів ареалу проживання;

- відносний рівень витрат на життєзабезпечення, в першу чергу – харчування, підтримання здоров'я, відпочинок, житло, освіта тощо;
- рівень соціального захисту, в порівнянні ареалів потенційної еміграції і імміграції;
- суспільний стандарт якості життя;
- правове, матеріальне та інше стимулювання чи перешкодження міграційним процесам з боку ареалу-емітера та ареалів-іммітерів;
- рівень зайнятості в суспільно-значущих галузях економіки;
- відносна (порівняльна) престижність роботи взагалі та по окремих напрямках зокрема;
- рівень інформованості населення;
- суспільно-політична та громадська стабільність;
- індивідуальні особливості здоров'я, суспільно-політичних поглядів, родинних зв'язків тощо;
- економічна доцільність міграції з врахуванням витрат на переїзд, можливість та зручність накопичення, переведення доходів, утримання сім'ї тощо;
- зручність та доступність зв'язків після міграції;
- можливість перекваліфікації або працевлаштування з пониженням кваліфікаційного рівня;
- диференційованість міграційних квот та їх наявність;
- морально-особистісні фактори, пов'язані з виходом зі звичайного культурно-етнічного, релігійного простору тощо.

Співставлення рівнів суспільних доходів в різних ареалах є головним із аргументів доцільності міграції. При цьому не останню роль відіграють фактори справедливого розподілу суспільного продукту, що опосередковано може кваліфікуватись показниками типу відношення доходів найбільш багатій та найбільш незаможній частини суспільства. Чи не найважливіше значення має порівнювання рівнів часток доходів, які потрібно витратити на підтримання життєдіяльності і, в першу чергу, на харчування, підтримання здоров'я, відпочинок, житло, отримання освіти для себе та членів сім'ї тощо. При цьому також важливим аргументом може стати порівняння рівнів соціального захисту. Суспільний стандарт життя формує різні думки стосовно привабливості тієї чи іншої роботи. Наприклад, для вихідців з середньоазійських республік робота дворником в Москві забезпечує їм такий рівень життя, який на батьківщині у більшості випадків вважається за суспільним стандартом недосяжним. І навпаки, вакансії робочих місць за згаданим напрямком виникають для них тільки тому, що для корінного населення ця робота є неprestижною і нижче рівня прийнятності згідно зі суспільним стандартом. Реалізації прийнятого рішення щодо міграції може допомагати або навпаки перешкоджати правове, матеріальне та інше стимулювання чи перешкодження міграційним процесам з боку ареалу-емітера та ареалів-іммітерів. Певний нюанс становить система стимулювання міграції за рахунок надання кредиту на влаштування та проживання в початковий період, але на таких умовах, що повернення чи погашення кредиту становитиме певну проблему для іммігранта, чим практично ліквідується реміграція. Рівень зайнятості в суспільно значущих напрямках з врахуванням кваліфікаційних рівнів формує не тільки міграційні процеси по цих напрямках, але і по допоміжних, обслуговуючих. Про фактор престижності, особливо в порівняльному аспекті, зазначалось вище. Інформованість населення потенційного ареалу-емітера може відігравати подвійну роль, якщо інформація щодо прогнозу наслідків міграції позитивна, але не відповідає дійсності, то в кінцевому результаті це призведе до її дискредитації; в протилежному варіанті міграція може суттєво затриматись або взагалі не відбутись. Вище в аналізі причин міграції населення питання стабільності суспільно-політичної та громадської обстановки було розглянуто детально. Фактори, які віднесені в тому ж таки аналізі до груп культурно-етнічної, фізіологічної, теж в певній мірі вносять корективи в інтенсивність міграційних потоків, хоча тільки в рідких варіантах обставин вони можуть відігравати первинну роль. При прийнятті рішення стосовно доцільності міграції важливу роль відіграють фактори економічної доцільності міграції. У цьому випадку враховуються не тільки витрати на саму міграцію, але і ті статті, які в основному визначають матеріальні результати міграції. Сюди можуть відноситись можливість та умови накопичення, зручність переведення коштів на батьківщину, утримання сім'ї, якщо вона залишається на попередньому місці проживання. В деяких випадках важливу роль може відігравати зручність та доступність зв'язків з ареалом попереднього проживання. Суттєва також інформація та реальна можливість стосовно перекваліфікації в разі, якщо по базовій спеціальності в перший період проживання влаштуватись нереально, в тому числі – отримання роботи з пониженням кваліфікаційного рівня, що часто спостерігається, наприклад, в групі медичних спеціальностей, хоча в цьому випадку частіше першопричиною виступає невідповідність знань при рівних кваліфікаційних рівнях, несучасність знань тощо. На додаток до заходів стимулювання чи, навпаки, перешкодження міграції, про які зазначалось вище, важливе значення має наявність квот в'їзду в той чи інший ареал, в тому числі диференційованих за напрямками спеціальностей та кваліфікаційними рівнями. Нарешті часто суттєвими можуть стати морально-особистісні фактори, пов'язані з виходом зі звичайного культурно-етнічного, релігійного простору тощо.

Висновок. Таким чином, наведений вище аналіз свідчить про те, що модель формування міграційних потоків є мультиоб'єктною, тобто такою, в якій на кінцевий результат впливає значна кількість факторів, причому сукупна дія їх за різних комбінацій співвідношень може давати протилежні результати.

Література

1. Управління трудовими ресурсами: проблеми і перспективи розвитку : зб. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. / [відп. за вип. М. Д. Ведерніков]. – Хмельницький : ТУП, 1997. Ч. 2. – 570с.
2. Нижник В. М. Аналіз теоретичних основ формування трудової міграції населення / В. М. Нижник, А. С. Найдюк // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2009. – № 5. Т. 1. – С. 253–256.
3. Епифанов А. Межстрановая миграция населения и европейский рынок труда в контексте интеграционных процессов / А. Епифанов, Л. Кривенко, С. Кривенко // Вісник ТАНГ : науковий журнал Тернопільської академії народного господарства. – 2001. – № 18. Ч. 1. – С. 161–167.
4. Моисеенко В. М. Динамика миграционной активности населения в современной России / В. М. Моисеенко // Вестник Московского университета. Сер. 6. Экономика. – М., 2001. – № 4. – С. 64–84.
5. Гоголь Г. Євразійська трудові міграція: проблеми та перспективи / Г. Гоголь, Ю. Гуменюк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка": Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – Львів, 2007. – № 23(606). – С. 440–445.
6. Пігіда В. М. Проблема зовнішньої трудової міграції населення: соціально-педагогічний аспект / В. М. Пігіда // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ, 2009. – № 4. – С. 12–18.
7. Білик О. М. Трудова мобільність у системі активів людського капіталу / О. М. Білик // Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2005. – Т. 1. – С. 44–51.
8. Лапшина І. А. Міжнародна трудова міграція і соціальний капітал України / І. А. Лапшина // Регіональна економіка : науково-практичний журнал. – К., 2010. – № 1. – С. 156–162.
9. Пуригіна О. Г. Міжнародна міграція : [навч. посіб.] / О. Г. Пуригіна, С. Е. Сардак. – К. : Академія, 2007. – 312 с.
10. Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Янковская Е. А. – К. : Наукова думка, 1978. – 125 с.
11. Слівінська Н. М. Трудова міграція населення: регіональний аспект / Н. М. Слівінська // Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2005. – Т. 3. – С. 504–511.
12. Полянська Я. Л. Державне регулювання зовнішньої трудової міграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. е. н. : спец. 08.09.01 – “Деморафія, економіка праці, соціальна економіка і політика” / Я. Л. Полянська. – Донецьк : ДНУ, 2006. – 20 с.
13. Шваб Л. І. Вплив доходів населення України на демографічну ситуацію та зовнішню трудову міграцію / Л. І. Шваб // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки : науковий журнал. – 2009. – № 4. Т. 1. – С. 36–40.
14. Вовканович С. Розвиток інтелектуального потенціалу та зовнішньоміграційні процеси / С. Вовканович, Х. Копистянська // Регіональна економіка : науково-практичний журнал. – К., 2004. – № 2. – С. 23–35.

Надійшла 07.10.2010